

ІV. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 347.948.2

Когутич І.І.,

д-р юрид. наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу і
криміналістики Львівського національного
університету імені Івана Франка

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ МЕТОДОЛОГІЇ КРИМІНАЛІСТИКИ

У статті на основі аналізу наукових досліджень історії криміналістики, передусім праць А.І. Вінберга, І.Ф. Крилова, Ю. Торвальда, Р.С. Белкіна та ін. коротко відслідковано історію формування методології цієї науки. Зроблено це з урахуванням сучасних підходів розуміння сутності означеного доктринального явища. В основу висновків взято констатацію, що постановка нагальної чи прогнозованої проблеми спричиняє за собою формулювання відповідних завдань, вирішення яких дозволить знайти оптимальні шляхи задоволення потреб практики. Але належна постановка завдань можлива лише і насамперед за наявності конкретної методології, яка визначає межі доступного знання.

Ключові слова: криміналістика, методологія, методологія криміналістики.

В статье на основе анализа научных исследований истории криминалистики, прежде всего трудов А.И. Винберга, И.Ф. Крылова, Ю. Торвальда, Р.С. Белкина и др. коротко отслежено историю формирования методологии этой науки. Сделано это с учетом современных подходов понимания сущности отмеченного доктринального явления. В основу

выводов взято констатацію, що постановка неотложной или прогнозируемой проблемы влечет за собой формулирование соответствующих заданий, решение которых позволит найти оптимальные пути удовлетворения потребностей практики. Но надлежащая постановка заданий возможна лишь и в первую очередь при наличии конкретной методологии, которая и должна определять пределы доступного знания.

Ключевые слова: криміналістика, методологія, методологія криміналістики.

On the basis of criminalistics history scientific researches (primarily the works after A.I. Vinberg, I.F. Krylov, J. Torvald, R.S. Belkin, etc.) the author attempts to provide the concise history of criminalistics methodology evolution.

The founder of criminalistics Gans Gross stated that an investigator «should gain a success in his job», that means that “investigation should end in total clarification of case”. Consequently the following practical problem was clearly enough formulated: such means and measures of crimes investigation should be designed, so that the criminal should be quickly detected, identified and exposed. To solve this problem the scientific objectives should be defined. The own methodology of criminalistics was absent at that time, fairly speaking even the definition of criminalistics as a science was not common.

Keywords: criminalistics; methodology; criminalistics methodology.

Постановка проблеми. Багато хто із науковців звертався у своїх дослідженнях до історії криміналістики. Це можна знайти у працях А.І. Вінберга, І.Ф. Крилова, Ю. Торвальда та ін. Найповніший аналіз цього, безумовно методологічного аспекту криміналістики, як відомо, був проведений Р.С. Белкіним у монографії “ Історія вітчизняної криміналістики ” (М., 1999 р.). У нас, наразі, інше завдання: коротко навести історію формування методології науки криміналістики, скориставшись результатами дослідження цього питання, виконаного,

передусім, авторами Н.І. Витовтою та І.Т. Кривошеїним і, зрозуміло, Р.С. Белкіним та ін. [1; 3, с. 130-133; 10, с.150-156].

Загальновідомо, що в більшому кожна наука виникає під впливом відповідних потреб, а виникнувши, розвивається, з одного боку, урахуваючи зміни викликів практичної діяльності членів суспільства, з іншого - відповідно зі своїми внутрішніми закономірностями. Досягнення науки впливають на практику і обумовлюють виникнення нових потреб. Як наслідок, майбутні потреби можна передбачити, спрогнозувати, а отже, вчасно, себто ще до безпосереднього виникнення гострої необхідності, розробити нові, адекватні майбутнім завданням, засоби практичної діяльності.

Постановка нагальної чи прогнозованої проблеми спричиняє за собою формулювання відповідних завдань, вирішення яких дозволить знайти оптимальні шляхи задоволення потреб практики. Але грамотна постановка завдань можлива лише і насамперед за наявності конкретної методології, яка визначає межі доступного знання. Тому можна говорити про наступні зв'язки: потреба практики - методологія - завдання науки - методи (шляхи) їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Потреба, що виникла під час здійснення практичної діяльності, аналізується із відповідної методологічної позиції, що дозволяє визначити коло завдань, векторно вирішуваних певною наукою. Вибір методології залежить від виду означених потреб. Після визначення завдань цієї науки відповідно напрацьовуються і методи їх вирішення. Саме тому М.К. Камінський з цього приводу зазначав, що "... в житті соціуму з незапам'ятних часів існувала потреба в обізнаності про відповідне минуле, яке залежно від завдань пізнання задовольнялося різними методами, засобами і вдягалось в різні форми існування.... Криміналістика саме й була покликана вирішувати проблему пізнання минулої події (злочинної або незлочинної діяльності)" [8, с. 72-73].

Засновник західно-європейської школи криміналістики Ганс Гросс зазначав, що слідчий "повинен у своїй справі досягнути успіху", тобто "слідство повинно завершитись повним роз'ясненням справи" [6, с. 14-15].

Поставлена практикою проблема була більш ніж чітко позначена: вимагається розробити такі засоби і способи розслідування злочинів, які дозволили б швидко знайти злочинця, ідентифікувати його і викрити у вчиненому злочині. Для вирішення цієї проблеми необхідно було сформулювати наукові завдання.

Власна методологія у криміналістики в той період була відсутня, навіть визначення її як науки було умовним. Основним принципом розвитку криміналістичного знання був принцип трансформації – активного, творчого використання криміналістикою для завдань правосуддя досягнень інших наук. Саме його і виправдано розглядати як методологічну основу криміналістики того часу.

Трансформація наукового знання вимагала вирішення, принаймні одного, найголовнішого завдання – за визначенням видів слідів, що залишені злочинцем на місці події, розробити відповідні прийоми, способи і засоби їх виявлення, фіксації та дослідження. Разом з цим супутньо вирішувалося і завдання вивчення методів та засобів вчинення злочинів для подальшої розробки заходів протидії злочинній діяльності. А це, своєю чергою, вимагало розробки і власне криміналістичних методів дослідження.

Зрозуміло, що як і в розвитку будь-якої молоді науки, основна увага дослідників – криміналістів була направлена на вирішення завдань практики, а не на розвиток теорії криміналістики. Головним досягненням означеного періоду розвитку криміналістики було формування емпіричної бази для подальших наукових розробок. Звичайно, не можна виключати і наукового значення досліджень, що проводяться, але, як писав Р.С. Белкін, окремі теоретичні положення "... були розрізнені, не систематизовані, не утворювали чітко виражених теорій, але проте вже несли певне методологічне навантаження, сприяючи становленню криміналістичної науки" [1, с. 34]. Позначений принцип трансформації, хоча і використовувався вченими цього періоду, але був сформульований, дещо згодом, у працях вже згаданого А.І. Вінберга.

Якщо ми проаналізуємо запропоновану систему завдань і зіставимо її з поставленою практикою проблемою, то виявимо, що вони вирізняються, але – не суттєво. Це обумовлено тим, що підхід трансформації наукового знання не дозволяв провадити глибші дослідження проблеми.

Перша спроба по-новому поглянути на методологію криміналістики була зроблена Б.М. Шавером у 1938 р. У значенні методу криміналістики він визначав саме матеріалістичну діалектику, як таку, що пристосована для завдань слідства, і яка виражається "... в узагальненні досвіду слідчої роботи, вивченні способів вчинення злочинів і активному пристосуванні наукових положень до завдань виявлення доказів та їх дослідження" [1, с. 80]. Це вплинуло на формування його уявлень про науку. Криміналістика вперше була позначена не як прикладна наука, а як рівноправна галузь знань з іншими правовими науками.

Інша спроба формування методології криміналістики шляхом запровадження методу ідентифікації була зроблена в роботі С.М. Потапова "Вступ у криміналістику" (М., 1946 р.). Згідно концепції автора, "... метод ідентифікації є способом точного пізнання предметів і явищ; він об'єднує в систему окремі криміналістичні методи і в різних видах і формах його застосування становить собою саму методологію криміналістичного дослідження". Звідси, головне завдання усіх методів криміналістики він означав як "отримання судового доказу тотожності в результаті дослідження, названого ідентифікацією" [1, с. 131].

Ця пропозиція обумовили серйозні заперечення криміналістів. Однак сама собою спроба формування методології молодій науці і визначення за її допомогою завдань криміналістики вже свідчили про значний розвиток наукової теорії.

У 50-х рр. ХХ ст. уявлення про природу криміналістики почало змінюватися докорінно. Вона стала розглядатися як правова наука. Це миттєво віддзеркалилось і на методологічних переконаннях. У 1950-1951 рр. вийшли три випуски лекцій з криміналістики А.І. Вінберга. Автор стверджував, що методом криміналістики є "матеріалістична діалектика, яка для свого

застосування вимагає узагальнювати практику, вивчати способи вчинення злочинів і активно використовувати досягнення суміжних наук. Окрім діалектики застосовується низка окремих методів, запозичених з фізики, хімії, біології, фотографії та інших наук для виявлення, фіксації доказів. Проте ці окремі методи інших наук, вживані в криміналістиці відіграють допоміжну роль стосовно спеціального методу криміналістичного дослідження судових доказів – методу криміналістичного ототожнення” [1, с.146].

Зміна уявлень про природу і методологію криміналістики чітко простежується і в брошурі С.П. Мітрічева “Предмет, метод і система радянської криміналістики” (М., 1956 р.). Він писав: “Методом радянської криміналістики є марксистський діалектичний метод, його не можна підмінити ідентифікацією. Ідентифікація – це лише одна зі сфер використання порівняльного методу дослідження” [1, с. 218]. Отож бачимо, що більш ніж через десять років методологічна ідея Б.М. Шавера все ж знайшла підтримку в наукових сферах.

Позначення в ролі методу криміналістики марксистської діалектики послужило поштовхом до формування філософського обґрунтування основних криміналістичних концепцій, на ґрунті яких створювалися конкретні методики і методи дослідження. Очікувано і зрозуміло, що значне місце серед них займають наукові роботи саме Р.С. Белкіна. Він згадує: “Починаючи з 1970 р., коли я звернувся до методології криміналістики і спробував сформулювати основи загальної теорії цієї науки, я керувався відзначеним мною тоді уперше в літературі постулатом: гносеологічною основою криміналістики служить матеріалістична теорія відображення, саме на ній базується визначення предмета криміналістики і увесь її зміст. Про те, що криміналістика вивчає і використовує у своїх завданнях сліди – “відбитки” події злочину, йшлося вже в перших криміналістичних творах, що відображали винятково емпіричний підхід до процесу слідоутворення. Лише філософське пояснення цього феномену дозволило забезпечити належний теоретичний рівень його дослідження і обґрунтування” [1, с. 218].

Кристалізацію загального методу дослідження як основного все ж не можна було вважати сформованою методологією науки. Наука може вважатися самостійною лише за наявності власної методологічної основи. Як таку основу Р.С. Белкін запропонував використати загальну теорію криміналістики, ставши, відповідно, ініціатором її створення. Головною методологічною ідеєю загальної теорії криміналістики стала криміналістична теорія відображення. Р.С. Белкін писав: “Зв’язок з філософією не є винятковою функцією якоїсь однієї юридичної науки, навіть такої, має найбільш загальний характер у порівнянні з іншими юридичними науками. Кожна конкретна юридична наука немислима без своєї методологічної бази, основу якої і складають основні положення марксистської філософії, конкретизовані стосовно предмета дослідження цієї юридичної науки... До теперішнього часу методологічні основи науки часто розглядають як поняття, рівне за змістом поняттю методу науки. Це неточно. Методологічні основи науки – це її загальна теорія, що включає систему її світоглядних принципів, теоретичних концепцій, категорій і понять, методів і зв’язків, визначень і термінів” [2, с. 4-5].

Загальна теорія криміналістики була сприйнята криміналістами і стала невід’ємною частиною науки. Однак співвідношення теорії і методології криміналістики все ж спричинило науковий диспути.

Частина криміналістів, приєднуючись до думки Р.С. Белкіна, ставить знак рівності між методологією криміналістики та її загальною теорією. Інші розглядають методологію науки як засіб отримання знання або парадигму, засобами якої криміналістика формує і розвиває знання про об’єкт.

Але сама методологічна ідея відображення була сприйнята усіма криміналістами. Зміна методології вплинула на визначення завдань науки. Вони стали охоплювати більш широке коло питань, у тому числі і теоретичного характеру.

У 90-х р. ХХ ст. криміналістика вступила на новий етап свого розвитку. Як правильно зауважив В.О. Образцов, вона “впритул підійшла до стану, характерного для зміни наукових парадигм” [13, с. 5]. Разом із застосуванням традиційного

методологічного підходу мають місце спроби розглянути об'єкти криміналістичного вивчення з інших позицій.

М.С. Польовий пропонує доповнити методологію криміналістики кібернетичним підходом [12]. Це дозволило повному поглянути на проблеми криміналістики, але цей підхід не знайшов широкої підтримки в криміналістичних колах, і його потенціал був використаний не в повній мірі.

Розглядаючи методологію криміналістики захисту, Г.О. Зорін пише, що її центром "... може стати криміналістична ситуалогія" [7, с. 56]. На наш погляд, такий підхід значно звужує пізнавальні можливості науки, заганняючи її в рамки виключно прикладних досліджень.

Були зроблені спроби комплексного аналізу методологічних ідей криміналістики. Розглядаючи методологію криміналістики, вже згадуваний М.К. Камінський пише, що склад методологічної парадигми не довільний, він задається усім попереднім аналізом об'єкта і утворюється наступними методологічними ідеями: категорією відображення; категорією діяльності; ідеєю системності; ідеєю симетрії; категорією слід злочинної дії як одиниці теоретичного аналізу криміналістики [8, с. 76-77]. Такий комплексний підхід дає можливість глибокого наукового дослідження, але він вимагає доповнення у зв'язку з тенденціями, що змінилися у розвитку науки.

А.В. Дулов виокремлює наступні методологічні принципи:

- 1) принцип обов'язкового використання усіх основних наукових підходів до досліджень (системний підхід, діалектичний підхід, діяльнісний підхід, особистісний підхід);
- 2) принцип обов'язкового використання під час проведення криміналістичних досліджень теорії відображення;
- 3) принцип обов'язкового використання у ході проведення досліджень в криміналістиці сукупності загальних методів пізнання;
- 4) принцип використання в криміналістичних дослідженнях досягнень усіх інших наук [11, с. 35-43]. Недоліком такого підходу є відсутність застосування його з урахуванням специфіки, власне, криміналістичної науки. Вказані принципи є справедливими для будь-якого наукового знання. Тому можна

говорити, що розглядається загальнонаукова методологія, а не методологія криміналістики.

У літературі все частіше піднімаються питання про виникнення нових проблем практики. Криміналістичного забезпечення вимагають судочинство як у кримінальних, так і у цивільних справах, діяльність стосовно державного обвинувачення, адвокатська практика. Потрібні розробки тактичних і методичних рекомендацій щодо здійснення цих видів діяльності, рекомендацій із особливостей застосування ними техніко-криміналістичних засобів. Не повинні також забувати і про основне призначення криміналістики: сприяти встановленню істини у кримінальному провадженні. Існуюча нині загальновизнана методологія все ж не дозволяє вирішувати ці проблеми в повному обсязі, а це, безумовно, гальмує подальший розвиток науки.

Говорячи про необхідність змін, В.О. Образцов відмічав: “Зміна наукових парадигм в криміналістиці, як і у будь-якій іншій науці, не означає повної відмови від колишнього знання, а є зміною в кращу сторону стилю наукового мислення, наукового бачення і передбачення на базі досягнутого; якісний перехід на нову ступінь розвитку науки, на новий, більш перспективний рівень її життєдіяльності, що сягає своїм корінням витоків з попередніх періодів і що створює основу для ще більш високого рівня в їх безперервній зміні на шлях адекватного відображення досліджуваних реалій.

У цьому процесі особливо цінне те, що нові підходи, уявлення і теоретичні конструкції, по-перше, виходять із завдання вирішення комплексу взаємозв’язаних фундаментальних проблем, що виникають на місці вже на відповідний момент використаних потенціалів і “білих” плям у криміналістичній системі знань; по-друге, вони відображають насущні потреби не лише криміналістичної теорії, але і тих сфер соціальної практики, на “службі” яких знаходиться криміналістика“ [13, с. 5].

Настання епохи інформаційної цивілізації робить усе більш актуальною боротьбу за інформацію. Криміналістично значуща інформація не є винятком. Доступ до інформації дозволяє впливати на процеси розслідування, судового

розгляду, бажану поведінку відповідного учасника кримінального провадження тощо. Цим активно користується злочинний світ. Нині використовувані засоби і способи не дозволяють ефективно протистояти злочинним впливам, особливо з боку організованої злочинності. Криміналістика не в змозі забезпечити ефективність встановлення істини без урахування сучасних тенденцій. Необхідно по-новому поглянути на досліджувані наукою явища і процеси. Для цього потрібно змінити методологічну парадигму.

Як приклад нової методологічної парадигми криміналістики пропонується до розгляду системно - інформаційний підхід. Він органічно включає елементи нині існуючих методологічних підходів і дозволяє по-новому поглянути на проблеми науки і практики. Викладу цього підходу і особливостям його застосування в криміналістиці було присвячено низку публікацій [3, с.233-238; 5, с.88-92; 9].

Системно-інформаційний підхід дозволяє: проаналізувати діяльність суб'єктів розслідування та судового розгляду, з точки зору їх інформаційного значення, міри використання криміналістично значущої інформації і впливу на процес встановлення істини у кримінальному провадженні; дати рекомендації стосовно оптимізації діяльності, що сприяє встановленню істини, і протидії діяльності, що перешкоджає цьому. Це можливо лише за комплексного використанні інформаційного, управлінського і організаційного аспектів цього підходу.

Висновки. Отже “Методологія“ і питання, що з нею пов'язані, є чи не найскладнішою проблемою криміналістичної науки. Це пояснюється тим, що методологічні аспекти є багатоплановим утворенням, де переплітаються ідеологічні, гносеологічні та онтологічні моменти пізнавального процесу. Методологію криміналістики як науковий феномен, який безпосередньо пов'язаний з пізнавальною процедурою, в контексті сучасного бачення сутності, природи і предмета цієї науки можна розглядати: а) крізь призму її складових компонентів (приймів, засобів, способів, методик і т.д.) – у цьому контексті методологія криміналістики виступає

інструментом дослідження певних конкретних зовнішньо основоположних об'єктів (явищ тощо); б) як сферу наукового пізнання власного інструментарію пізнання, тобто як науку про методи і засоби безпосередньо свого внутрішнього пізнання – це методологія криміналістики у т.з. гносеологічному розумінні. Об'єднавши цю двоаспектну сутність методології (онтологічну – практичну та гносеологічну – наукову) виправдано констатувати, що методологія криміналістики – це якісний її показник як науки, що синтезує методологічний потенціал філософського, загальнонаукового, окремонаукового рівнів із методами і засобами, розробленими в самій криміналістиці, з метою створення алгоритмів (методик і технологій) вирішення типових криміналістичних і судово-експертних завдань.

Література:

1. Белкин Р. С. История отечественной криминалистики / Р.С. Белкин. – М. : Норма, 1999. – 496 с.
2. Белкин Р.С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. Одобрено советом высшей школы МВД СССР /Высшая школа МВД РСФСР / Р.С. Белкин. – М.: НИ и РИО, 1970. - 130 с.
3. Вытовтова Н.И. Анализ управления процессом расследования преступлений с позиции системно-информационного подхода / Н.И. Вытовтова // Новый Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации, практика его применения. - Оренбург, 2002, - С. 233 – 238.
4. Вытовтова Н.И. История развития методологии криминалистики /Н.И. Вытовтова // Вестник ОГУ, 2004. № 3. – С. 130 – 133: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vestnik.osu.ru/2004_3/29.pdf.
5. Вытовтова Н.И. Методологические аспекты применения системно-информационного подхода в криминалистике / Н.И. Вытовтова // Проблемы раскрытия преступлений в свете современного уголовно-процессуального законодательства. – Екатеринбург, 2003. – С. 88-92.
6. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г.Гросс. – Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. – М.: ЛексЭст, 2002. – 1088 с.
7. Зорин Г.А. Концепция криминалистики защиты / Г.А. Зорин // Профессиональная деятельность адвоката как объект

криміналістического дослідження. – Екатеринбург: Чаронд, 2002. - С. 56–69.

7. Каминский М.К. Процедурная революция и криминалистика / М.К. Каминский // Профессиональная деятельность адвоката как объект криминалістического дослідження. – Екатеринбург, 2002. – С. 72–78.

8. Когутич І. І. Методологічні проблеми криміналістики: монографія. У 2 ч. Ч. 1: Окремі проблеми методології криміналістики / І. І. Когутич. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2015. – 372 с.

9. Кривошеин И.Т. Истоки и содержание методологической идеологии в досоветской криминалистика / И.Т. Кривошеин // Вестник ТГУ, 2007. № 303. – С. 150-156: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/istoki-i-soderzhanie-metodologicheskoy-ideologii-v-dosovetskoj-kriminalistike>

10. Криминалистика: Учеб. пособие / А.В. Дулов, Г.И. Грамович, А.В. Лапин и др.; Под ред. А.В. Дулова. – Мн.: НКФ “Экоперспектива“, 1996. – 415 с.

11. Криминалістическая кибернетика: Теория информационных процессов и систем в криминалістической / Е.Н. Тихонов, В.К. Гавло, Н.С. Полевой. – М: МГУ, 1982. - 208 с.

12. Образцов В.А. Криминалистика: Учеб. пособие / В.А. Образцов. - М.: Юрикон, 1994. – 248 с.

УДК 343.1

Кохановський Д.О.,

аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА

Стаття присвячена вивченню поняття та системи забезпечення гарантій захисту прав та законних інтересів підозрюваного під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження.